

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” VA “ATTUH FATUZ ZAKIYATU FILLUG‘ATIT TURKIYA” LUG‘ATLARIDA FE‘LLAR TASNIFI

Karimova Xonzoda

Termiz davlat universiteti 2-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: Xidirova Iroda

Annotatsiya: Maqolada “Devonu lug‘otit turk” va “Attuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya” lug‘atlarida keltirilgan fe'llarning, leksik, morfologik farqlari yoritilgan

Kirish so‘z: Fe'llar, “Devonu lug‘otit turk”, “Attuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya”, lug‘atlarda fe'llar ko‘rinishlari.

Tilshunosligimizda fe'l so‘z turkumi harakat bildiruvchi so‘zlar turkumi va shu turkumga oid har bir so‘zlarni anglatadi. Grammatikada “harakat” so‘zi keng tushunchali bo‘lib, nafaqat harakatni, balki holat yoki hodisani ham bildiradi. Masalan: yugurmoq, sakramoq, yig‘lamoq, uxlamoq, o‘ylamoq, sevmok, tinchimoq, qurimoq, ko‘paymoq kabilar. “Devonu lug‘otit turk” XI asrga oid arab grafikasida yozilgan, 8 mingdan ortiq turkiy so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish maqsadida arabcha harakatlardan foydalanilgan lug‘at hisoblanadi. “Attuhfatuz zakiyatu fillug‘atit turkiya” (keying barcha o‘rinda “Attuhfa”) asari esa XIV asrda Misrda yozilgan va 3000 ta so‘zlik lug‘at, grammatikaga oid alohida bobdan tarkib topgan. Har ikki lug‘at ham ism va fe'llar bo‘limiga ajratilgan. “Attuhfa” lug‘atida keltirilgan fe'llar tushunilishi osonligi bilan ajralib turadi. Lug‘atda qipchoq lahjasida qo‘llaniladigan, ammo ma'nosi unutilgan ko‘p so‘zlar berilgan. Masalan, **šingladī** (shing‘illamoq) [276], **čimdīladī** (chimchilamoq) [272], **tīrmadī** (tirnamoq) [233].

“Attuhfa” lug‘atida o‘tgan zamon fe'li bo‘limida “suqlandi” so‘zi “havaslandi” deb izohlangan. Aslida esa turkiy tilda “suq” kinna ma’nosida ishlatiladi. Shuningdek, ayni bo‘limda yana ikkita so‘z berilgan: **surtudi**, **surtundi**. Bu so‘zlar qipchoq lahjasida “artish, artinish” ma'nosida ishlatiladi, ammo tarjimasida “qashidi, qashindi” deb izohlangan. Har ikkala lug‘atda ham fe'llar keltirilgan bo‘lsa-da, bir-biridan davr va asarga kiritilish uslubi bilan farq qiladi. Lug‘atlarda asosan fe'llar mastar (fe'ning noaniq shakli) shaklida qo‘llangan. “Devonu lug‘otit turk” dagi ayrim fe'llarning nisbat shakllari bilan qo‘llanishini ko‘rishimiz mumkin: **Oqildi** (o‘qildi) [205]; **Oqitti** (o‘qitdi) [219]; **Oqindī** (o‘qildi) [211]; **Oqīudī** (o‘qishdi) [195]

Shuningdek, ko‘p fe'llar o‘tgan zamon qo‘shimchasini olgan holda kelgan: **Evdidi** (terdi) [271]; **Akundi** (o‘kundi, pushaymon bo‘ldi) [271] kabi.

Yoki **osdi** soʻzi misolida bir feʼl turli oʻrinlarda nisbat, zamon, vazifa shakllari qoʻshimchasi bilan kelganligini koʻramiz: **a:ĉdi** (osdi) [184]; **aĉišdi** (osishdi) [193]; **aĉildi** (osildi) [205] kabi.

Ochmoq soʻzi lugʻatda **aĉturdi** (ochtirdi) [224], **aĉlindi** (ochildi) [256-b], **aĉsardu** (ochmoq istadi) [274] kabi variantlarda uchraydi.

“Attuhfa”da ham bu holat mavjud. Lekin “Devon”dagi kabi feʼl munosabat, vazifa shakllarini hosil qiluvchi qoʻshimchalarni olgan soʻzlar kam. Lugʻatda feʼllar asosan, oʻtgan zamon feʼl yasovchisi **-di** va noaniq shakl **-moq** qoʻshimchalar bilan kelgan:

Jarilgadi (masxaralamoq) [199]; **Sörödi** (teshdi) [89-b]; **bovuzla** (boʻgʻizlamoq) [186-b].

“Devon” da bir maʼnodagi feʼlning bir necha koʻrinishdagi variantlari uchraydi. Masalan, **öndi** (teshdi) (Xuddi shu öndi soʻzi oʻzgardi, aynidi) maʼnosida ham kelgan. Yoki “teshdi” soʻzining **öşdi** [118], **öndi** [185]; “osishdi” soʻzining **a:ĉišdi**, **ilişdi** [258]; “oshdi” soʻzining **a:şti**, **asundi** [241] variantlari uchraydi.

“Attuhfa”da ham bu holat uchraydi: boqmoq soʻzining **baqti**, **mañladi**; “teshdi” soʻzining **teldi**, **sörädi** kabi variantlari keltirilgan.

Har ikki lugʻatda keltirgan feʼllar bir-biridan farq qiladi. Ular orasidagi farqni misollar yordamida koʻrib oʻtamiz:

1. Ursuqti [245] feʼlini oladigan boʻlsak, u hozirgi adabiy tilda (yengildi) maʼnosini beradi. “Devon” da Ursuqti soʻzi shaklida, III asrdan soʻng “Attuhfa” da “Utuzdi” [53] holatida kelgan.

2. Abidlamaq [222] – “Devon” da keltirilgan ushbu soʻz “yashirmoq” maʼnosida, “Attuhfa” da Batchdi [57] koʻrinishida kelgan. Birinchi lugʻatdagi soʻz mastar, ikkinchi lugʻatda – di(-ti) koʻrinishlarida kelgan. Bu lugʻatlardagi marfalodik farqi hisoblanadi. “Hozirlamoq” soʻzi “Devon” da Anutmak [221], “Attuhfa” da bazdi [83] soʻzlari ham bunga misol boʻladi.

3. Ikki lugʻatdagi soʻzlarining leksik farqini quydagilarda koʻrishimiz mumkin: Otordi (chaldi) [186] — şaldi (chaldi) [66], Əgrişmäk (oʻramoq) [239] — täzgindi (oʻrab oldi) [58], Oşatti (burdaladi) [218] — tatti (maydaladi) [83] Aşurdi (aksirdi) [187] — şoškurdi (aksirdi) [89], Əndi (hayron qoldi) [185-b] — tañladi (ajablandi) 90], Axtardi (agʻdardi) [224] — aqtardi (agʻdardi) [102], Ulaşdi (taqsim qilishdi) [197] — olādi (taqsim qildi) [103].

Maʼlum boʻladiki, har ikki lugʻatda ham feʼllar oʻz leksik, semantik, morfologik shakliga ega. Feʼllar davriy tuzilishi, leksik meʼyorlari bilan bir-biridan farq qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmud Koshgʻariy. Devonu lugʻotit turk. 1-jild.– Toshkent: Fanlar akademiyasi, 1963. – B. 123.

2. Attuhfatuz zakiyatu flug'atit turkiya. – Toshkent Fan, 1968.
3. Rahimov S., Umurqulov B. HOZIRGI OZBEK ADABIY TILI //Toshkent: O'qituvchi.– 2003. – Т. 220.
4. Yakubova D., Qulto'rayeva S., Umurqulov B. LINGVISTIK KORPUSDA MA'LUMOTLARNI RASMIYLASHTIRISH //«УЗБЕКСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ЗДАНИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ И ПРАКТИЧЕСКОЕ СОЗДАНИЕ ВОПРОСЫ" Международная научно-практическая конференция. – 2022. – Т. 1. – №. 1.
5. Umurqulov B. AN ESSENTIAL FEATURE OF ARTISTIK DISCOURSE //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2019. – Т. 1. – №. 10. – С. 242-246.
6. Sadoqat R., Umurqulov B. O'ZBEK TILI LEKSIKASINING ISHLATILISHI. – 2022.
7. Umurqulov B. A METAPHOR IN ARTISTIC PROSE //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2020. – Т. 2. – №. 3. – С. 355-361.
8. Umurqulov B. Vocabulary of poetic speech //Т.: Fan. – 1990.
9. Xidirova, I., & Jo'rayeva, M. (2023). QADIMGI TURK LU`GATLARIDA QO`LLANILGAN QARIN-qarindoshlik nomlarini LEKSIK-SEMANTIK TAHLILI. Zamonaviy fan va tadqiqotlar , 2 (4), 716–719.